

: प्रस्तावना :

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळी आधुनिक भारताच्या इतिहासातील महत्वाचा कालखंड! स. इ.स. १८८५ मध्ये काँग्रेसच्या स्थापनेपासून या चळवळीस एक दिशा प्राप्त झाली आणि दशका दशकाने या चळवळीची व्याप्ती वाढत गेली, स्थमाव धर्म बदलत गेला. लोकमान्य टिळकांच्या जहाल नेतृत्वाखाली तरुणा विद्यार्थी वर्ग मोठया संख्येने स्वातंत्र्य चळवळीकडे आकर्षिला गेला, तर महात्मा गांधीच्या नेतृत्वाखाली ही चळवळ भारतीय समाजाच्या तळागाळापर्यंत पोहचली.

या राष्ट्रीय पातळीवरील नेत्यांच्या प्रभावाखाली प्रांतिक आणि स्थानिक पातळीवर युवा नेतृत्व निर्माण झाले, केळगाव (कर्नाटक राज्य) आणि परिसरातील ज्या हाताच्या थोटावर मोजता येणाऱ्या नेत्यांनी स्वातंत्र्य चळवळीचे नेतृत्व केले. त्यात वादुराव ठाकूरांच्या उल्लेख करावा लागतो. स्वातंत्र्यसेनाती, शिक्षण प्रसारक, समाज सुधारक, वृत्तपत्रकार या विविध भूमिकेतून त्यांनी केळगांव परिसरात आपला भिन्न ठसा निर्माण केला. सन १९२० - १९७९ या जवळ जवळ अर्ध्या शतकाहून अधिक केळगावच्या राजकीय, सामाजिक जीवनावर त्यांच्या प्रत्यक्षा - अप्रत्यक्षा प्रभाव पडलेला जाणवतो.

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या योग्य मूल्यमापनासाठी स्थानिक, प्रांतिक पातळीवर संशोधन सुरू आहे. पण ठाकूरांच्या कार्यावर संशोधन झालेले नाही. ही उणीव ^{काही} अंशाने का होईना भरून काढण्याकरिता माझ्या एम.फिल.शोध निबंधाकरिता वादुराव ठाकूरांच्या जीवन कार्याचा विषय निवडला आहे.

या विषयावर संशोधन करित असताना समकालीन साधनांची त्रुटी जाणवते. बाबुरावांचे मर्यादित लिखाण झालेले आहे. बाबुराव ठाकूर स्वतः वृत्तपत्रकार असल्याने विविध विषयावर सविस्तर लिखाण केले आहे. पण स्वतःला, स्वतःच्या विभिन्न कार्यास यातून डावलले आहे. त्यामुळे त्यांच्या स्वतःच्या अशा, अगोशा, सुख-दुख, आवडी-विडी, विविध संकल्पना समजण्यास ही त्रुटी काही अंशाने त्यांच्या कन्येने - सौ. प्रमुप्रियाने 'समरांगण हे जीवन ज्याचे' हे चरित्ररूपी पुस्तक लिहून दूर करण्याचा प्रयत्न केला. या पुस्तकातून त्यांच्या बालपणाविषयी, संसारिक जीवना विषयी, शालेय जीवनाविषयी बरीच माहिती मिळते. या शिवाय बाबुराव ठाकूर स्मृतिदिनाचे दोन विशेषांक (१९८० व १९८२) व त्यातील विविध लेखकांचे लेख, तरूण भारत पांगीरे प्रकरण विशेषांक (१९४५), बेळगाव प्राथमिक शिक्षण समिती दोन स्मरणिका, 'स्मृतिगंध' (१९८२) व सुर्वणामहोत्सवी स्मरणिका, मानाचा मुजरा (१९८९) यातील विविध लेखकांच्या लेखातून बरीच माहिती उपलब्ध आहे, त्याचा फायदा झाला.

पण मुख्यत्वे करून बाबुरावांच्या जीवनाच्या विविध पैलूंचा अभ्यास करताना वरील दुय्यम साधना व्यतिरिक्त समकालीन मासिकांचा (१९१९) व वृत्तपत्रांच्या (१९२८) मुळ साधनांचा बहुतांश वापर केलेला आहे. जरी तरूण भारत १९१९ मध्ये सुरू झाला असला तरी तरूण भारतच्या प्रती १९३३ पासूनच सलग मिळतात. यापूर्वीचे त्याचे व्यवस्थित फायलिंग झालेले दिसत नाही. त्यामुळे १९३३ पर्यंतचा जीवन भाग दुर्लक्षित राहिला आहे. तरी सुध्दा उपलब्ध त्रोटक मुळ व दुय्यम साधनावर त्यांच्या जीवनाची मांडणी करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तरूण भारत व्यतिरिक्त बेळगावातील समकालीन इतर वृत्तपत्रांचा सुध्दा यथा योग्य वापर केला आहे. त्यात मुख्यतः साप्ताहिक बेळगाव समाचार १८६३ (मिकाजी हरिपंत सामंत), साप्ताहिक, राष्ट्रवीर

१९२० (शामराव संताजी मोसले), साप्ताहिक लोकमत १९५३ (वामनराव अ.सावंत), साप्ताहिक, वीरवाणी (ग.गो.राजाध्यक्षा), साप्ताहिक अखंड भारत, कोल्हापूर .(माधवराव बागल), साप्ताहिक, दक्षिण महाराष्ट्र, सांगली (ह.गो.टिळक) इत्यादि समकालीन वृत्तपत्रांचा वापर केला आहे. इतर समकालीन वृत्तपत्रे कोही अंशी बाबुरावांच्या वृत्तपत्र जीवनावर प्रकाशासाठी टाकतात. या मुळ व दुय्यम साधनांच्या आधारे बाबुरावांच्या १८९९ ते १९५५ या कालखंडावर संशोधन केले आहे. सन १९५५ पासून महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमा प्रश्नाने उचल स्याल्यामुळे त्यांच्या राजकीय जीवनास वेगळी कलाटणी मिळाली. म्हणून सन १९५५ नंतरच्या कार्याचा अभ्यास या प्रबंधामध्ये केलेला नाही. त्यांच्या या कालखंडाची (१८९९ - १९५५) मुख्यत्वे कहन पाच प्रकरणात विभागणी केली आहे.

पहिल्या प्रकरणामध्ये वेळगोवे ऐतिहासिक, सामाजिक व राजकीय महत्त्व, बाबुरावांचे घराणे, बालपण, शिक्षण, मनोजडण घडण आणि त्यांच्या राजकीय जीवनाच्या प्रवासाचा अभ्यास केला आहे, आणि त्यांच्या स्वतंत्र चळवळीतील कार्य व योगदान याचा सविस्तर आढावा घेतला आहे. याचा अभ्यास करताना, समरांगण हे जीवन ज्यांचे, या पुस्तकाचा, पांगीरे प्रकरण विशेषांक, दोन स्मृतिदिन विशेषांकातील लेख, स्मृतीगंध व बेळगाव जिल्हा प्राथमिक शिक्षण समिती सुर्वणमहोत्सवी स्मरणिका, तहण भारत व इतर समकालीन वृत्तपत्रांचा आधार घेतला आहे.

प्रबंधाच्या दुस-या प्रकरणामध्ये बाबुरावांच्या शिक्षण प्रसाराच्या व प्रौढ शिक्षणाच्या कार्याचा आढावा घेतला आहे. त्यांच्या या पैलूचा विचार करताना तहण भारत व्यतिरिक्त बेळगाव जिल्हा प्राथमिक शिक्षण समितीच्या दोन स्मरणिका, स्मृतिगंध (१९८३) व सुर्वणमहोत्सवि स्मरणिका मानाचा मुजरा (१९८९) व बेळगाव समाचार आदि साधनांचा उपयोग झाला आहे.

तिस-या प्रकरणात बाबुरावांच्या सामाजिक कार्याचा आढावा घेतला आहे. त्याची सामाजिक व नागरी कार्ये अशी विभागणी केली आहे. सामाजिक कार्यात - अस्पृश्यता निर्मूलन, जातीयता निर्मूलन, मंदिर प्रवेशा चळवळ इत्यादि, तर नागरी कार्यात रस्ते बांधणी, विहिरी खोदणे, ग्राम आरोग्य, दुष्काळ ग्रस्ताना मदत इ. त्यांच्या कार्याचा आढावा घेतला आहे. या त्यांच्या कार्याचा अभ्यास करताना 'तरूण भारताचे अंक, मानाचा मुजरा, या सुवर्ण महोत्सवी स्मरणिकेचा व बाबुराव ठाकूर तृतीय स्मृतिदिन विशेषांक - स्मृतिसुगंध याचा मुख्यत्वे कहन वापर केला आहे.

चौथ्या प्रकरणात बाबुरावांच्या पत्रकारितेचा आढावा घेतला आहे. 'तरूण भारत', मासिक, साप्ताहिक, अर्धसाप्ताहिक यातून त्यांच्या वृत्तपत्र जीवनाचा आढावा घेतला आहे. तसेच वृत्तपत्र व्यवसायात यशास्वी होण्यासाठी त्यांनी केलेले प्रयत्न, 'तरूण भारताचे बदलते स्वरूप, प्रेसचे आधुनिकीकरण, त्यानुसार येणा-या समस्या इत्यादिचा विचार केला आहे. तसेच वृत्तपत्र माध्यमाद्वारे त्यांनी हाताळलेले सामाजिक, राजकीय व इतर प्रश्नांचा पण विचार केला आहे. अत्याचार व अन्यायाविरुद्ध त्यांनी जो वेळोवेळी लढा दिला त्याचा मुख्यत्वे कहन श्री. काशीबाई हणवर (पांगीरे) प्रकरण व ज्योतीरामा राजगिरे प्रकरण या दोन गाजलेल्या प्रकरणातून दिसतो. याचा स्खोल अभ्यास कहन आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

समारोपाच्या अंतीम पाचव्या प्रकरणात त्यांच्या जीवनाच्या विविध पैलूंचा टिकात्मक आढावा घेतला आहे.

ढोबळ मानाने बाबुरावांच्या जीवनावर संशोधन करित असताना, समकालीन साधनांची त्रुटी व मर्यादेवर विवेचन केले आहे. काही अंशाने का

संशोधन साधनातील त्रुटी म्हणून काढण्याच्या उद्देशाने व त्यांच्या जीवनावर नवीन प्रकाश टाकण्याच्या उद्देशाने, बाबुरावांच्या समकालीन परिवर्तितांचा, सहका-यांचा, व जवळच्या नातेवाईकांच्या मुलाखती व मेटी घेतल्या. त्यात प्रामुख्याने श्रीमती स्नेहलता ठाकूर, सौ. प्रमू प्रिया, श्री. किरण ठाकूर, श्री. ग. गो. राजाध्यक्षा, श्री. एस. एन. पवार, श्री. मधुसुदन गोखले इत्यादींच्या मुलाखती व मेटीद्वारे उपलब्ध झालेल्या माहितीद्वारे तुलनात्मक अभ्यास करून त्यातील शक्यतो त्रुटीक्या, व्यक्तिनिष्ठ माग वगळून वस्तुनिष्ठ माहितीचा समावेश करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

हे संशोधन करीत असताना मला अनेक व्यक्तित्वे सहकार्य मिळाले. या कामासाठी वेळगांवाला जाण्याचे प्रसंग वारंवार आले, तेव्हा तरुण भारतचे, वेळगावचे संपादक श्री. किरण ठाकूर व वृत्तपत्र कार्यालयातील कर्मचा-यानी सहकार्य केले. तसेच श्रीमती स्नेहलता ठाकूर, सौ. प्रमू प्रिया यानी चांगले सहकार्य दिल्याबद्दल त्यांचा मी अत्यंत आभारी आहे. तसेच वेळगाव समाचारचे संपादक, राष्ट्रवीरचे संपादक व लोकमतचे संपादक यानी सुध्दा चांगले सहकार्य केले आहे त्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

या संशोधनाचे काम लवकर पूर्ण करण्यास ज्यांची सतत प्रेरणा व मार्गदर्शन मिळाले ते माझे मार्गदर्शक डॉ. एम. पी. पाटील, अधिव्याख्याता, इतिहास विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, यांचे ऋण मी कधीच विसरू शकणार नाही. तसेच डॉ. बी. आर. काळे, इतिहास विभाग प्रमुख, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, यांचेही मार्गदर्शन या कामात मिळाले आहे, त्यांचा मी आभारी आहे.

या ठिकाणी, ज्या संस्थेत मी काम करतो, त्या स्वाधीन विवेकानंद शिक्षण संस्था, कोल्हापूर, यांचे मी ऋण नमूद करणे

आवश्यक आहे. या संस्थेचे सचिव मा.प्राचार्य अभयकुमारजी साळुंखे यांनी या संशोधनासाठी सतत प्रोत्साहन दिले, त्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे. तसेच मा.आमदार प्राचार्य सुरेश पाटील (विधान परिषद), प्राचार्य जी.एल.ऐनापुरे (कराड), प्रा.अ.आर.पाटील (सिनेटर, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर) यांची संशोधनासाठी सदैव प्रेरणा व मदत मिळाली, मी त्यांचा अत्यंत आभारी आहे. प्राचार्या सौ.विजयाताई पाटील (आर्ट्स, कॉमर्स जॅन्ड सायन्स कॉलेज, मिरज) यांनी व्यक्तिगत व प्रशासकीय पातळीवर संशोधनासाठी सदैव मदत केली आहे, त्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे. प्राचार्य संपतराव जाधव (इंचलकरंजी), प्रा.सुभाष पाटील, प्रा.सुधीर पाटील, प्रा.मुलाणी वाय.के., प्रा.विलास पवार, प्रा.बाबुराव खोत, प्रा.शाहाणे, प्रा.महाडिक र.एस. या मित्रांचे व प्रा.रमेश दाफळे (तुळजापूर) स्व.सुनील दाफळे (बी.ई.) या बंधुनी सदैव प्रेरणा व मदत केली त्याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे.

या अभ्यासाकरिता बॅरिस्टर बाळासाहेब खर्डेकर ग्रंथालय, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, शाहू संशोधन केंद्र, कोल्हापूर व मिरज येथील आर्ट्स, कॉमर्स आणि सायन्स कॉलेजांच्या ग्रंथालयांची अत्यंत मदत झाली म्हणून मी ग्रंथालयातील ग्रंथपाल व इतर सर्व सेवकांचा ऋणी आहे.

मी एम.फिल् ही पदवी प्राप्त करावी अशी इच्छा असणारी माझी पत्नी सौ.कविता दाफळे हीने व वि.अमर व अमित यांनी केलेल्या सहकार्यामुळेच मला हा शोध प्रबंध पूर्ण करता आला.

प्रबंधाच्या टंकलेखनाचे काम श्री.विलास पाटील यांनी अल्पावधित सुकूपणे पूर्ण केले त्याबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे.

कोल्हापूर.

(प्रा.प्रल्हाद नि.दाफळे)

दिनांक - -१९९०.

-०००-